
УСЛОВИЯ ЗА ЕЛИЗИЯ НА ЗВУКОВЕ В РАЗГОВОРНАТА РЕЧ

Изпадането на гласни звукове в българските говори се обуславя от фонетичното положение на гласната в думата. Т.е. определяща предпоставка за елизията в този случай е тази дали след изпадане на гласната ще остане леснопроизносима, или труднопроизносима група. Повечето форми с регистрирана елизия са резултат от естествения стремеж към икономия и артикулационно удобство. Оказва се обаче, че не можем безрезервно да се доверим на тази хипотеза, защото тя лесно бива оборена от редица случаи на епентеза в някои говори. Може да се каже, че съпътстващи и улесняващи елизията трансформации са още: а) редукцията на гласните звукове (в една или друга степен характерна за повечето български диалекти); б) асимилацията; в) отслабване на учленителната сила, и то както в краесловието, така и в началото и в средата на думата (НОШТ–НОШ; ДЪЖД–ДЪШ; КОСТ–КОС; БЕЗДНА–БЕЗНА и т.н.); г) в някои случаи елизията се дължи на честа употреба на думата. В разговорната реч думите и изразите, които се употребяват много често, се “изхабяват”, автоматизират, а това води до тяхното по-небрежно учленение и към изпадане на отделни звукове и дори срички (ЧЕЛОВЪКЪ в българския книжовен език, гласи ЧОВЕК, а в диалектите: човек, чил’ак, чул’ак, чв’ак и т.н.)

Такова съкращаване и изпадане на звуковете се среща и при висок и отсечен изговор. Елизия се среща още и в сложни думи и изрази, които имат единно значение, когато престанат да се схващат като композирани от отделни сегменти, например: ЕДИНАДЕСЕТ – ЕДИНАЙСЕ ; ДВАДЕСЕТ – ДВАЙСЕ и т.н.

От тези промени по-особено внимание заслужава редукцията на неударените гласни като общобългарска произносителна черта, при която настъпват количествени и качествени промени. Количествените промени се обуславят от липсата на ударение, а качествените – от конфигурацията на

гласовия канал. Изобщо редуцията произтича от функционирането на вокалната система с присъщите ѝ процеси на неутрализацията, но и от характера на българското ударение.

Няма единно становище по въпроса как да се разглежда акцентуаността. Може ли тя да се счита за диференциален признак от порядъка на признаците компактност, дифузност и т.н., има ли разлика във формантната структура на ударени и неударени гласни и акцентуаността качествен признак ли е или количествен.

Ударените вокали в българския език имат увеличена сумарна интензивност, която се изразява както в увеличаване на силата на основния тон, така и в увеличаване на интензивността на всички форманти. При много силна редукция неудареният вокал променя формантната си структура до степен на загубване на специфичните си характеристики. Реално той тогава престава да бъде същият вокал и неговите признаци характеризират вече друга гласна. Именно поради влиянието на силното експираторно ударение най-често следударени вокали могат лесно да се редуцират до 0, т.е. напълно да изчезнат.

Дори и запазвайки специфичните си формантни особености, неакцентуваните вокали показват промени по други показатели, които са следните:

а) отслабване на силата на основния тон. В неударено положение конфигурацията на гласовия канал за изговор на широките гласни се променя в посока към съответните тесни. Поради това честотата на основния тон на отделните неударени гласни варира в много по-малки граници, отколкото при ударените гласни. Тесните неударени гласни се характеризират с по-висока основна честота от широките гласни. В зависимост от степента на редукция обаче могат да настъпят промени: в групата на тесните гласни да се включи неударено О (стеснено в посока към У), а в групата на широките да попадне неударено Ъ (разширено в посока към А). Честотата на основния тон на неударените гласни е подложена в по-голяма степен на вариации, обусловени от индивидуалните характеристики на изговора – различната степен на редукция, нееднакво изразено ударение и т.н.

Неударените гласни се характеризират със значително по-ниска честота на основния тон в сравнение с ударените.

б) скъсяване на времетраенето. Времетраенето на неударените гласни, както и времетраенето на ударените гласни показва определена тенденция на увеличаване в зависимост от артикулационната им характеристика – от

тесни към широки. Промените във времетраенето на неударените гласни в български език зависят от степента на редукция в изговора на отделните говорители. При по-слаба качествена редукция редът на увеличаване на времетраенето на неударените гласни е аналогичен с реда на ударените гласни. Времетраенето на гласните в български език няма фонологична стойност. Въпреки това, както подробно разяснява Тилков, съществува тенденция за изпускане на точно тези гласни, които са с най-малка абсолютна дължина. Оптималният ред във възходяща посока е следният: И, У, Ъ, Е, О, А.

Акцентуваността и неакцентуваността не могат да бъдат признаци, характеризиращи формантни отношения, защото не са признаци, пряко свързани с формантната структура. Т.нар. "пълна редукция" означава изчезване на диференциалните признаци на една гласна и пълното им заместване с признаци, които служат за перцептивно разпознаване на друга гласна. По тази причина едни и същи признаци не могат да служат за акустично разпознаване на една и съща гласна. И все пак ударението в български има и фонологична стойност, но тя трябва да се схваща различно от действието на диференциалните признаци на фонемите. Дори хипотетично може да се предположи, че всъщност "абсолютната редукция" представя липсата на необходимост от сумарните признаци на изпадналата гласна за разпознаването на определена форма. Т.е. за запазване на семантичната цялост на думата, което е необходимо условие за провеждане на елизия, "контролът" се поема от по-високо в йерархията езиково ниво. Трансформационни процеси от този тип в звуковия състав на думата, а следователно и промени в морфологичния й строеж, могат да бъдат проведени само когато наред с установеното смислово значение тя влиза в определени граматически релации.

Както посочва Т. Бояджиев: "Такива промени в говорите се извършват с граматически редувантния елемент – родовото или числово окончание, което при флексията се изразява двойно."

Затова не е чудно, че най-често елизия на гласни се наблюдава в определените форми пред членната морфема.

В проявите на елизията си взаимодействат фонетични и морфологични фактори, които я разширяват и ограничават с цел да се запази яснотата на морфологичния строеж на формите.

Изпадането на звукове се среща в определени позиции само в някои съчетания. Всъщност няма принципна разлика в протичането на процеса в

началото и в края на думата. Във всяка неударена (най-често следударена и особено в краесловие, което често се явява най-лабилното място в думата) позиция се създават предпоставки за окончателното елиминиране на гласните. Наличието на труднопроизосима група пред краесловната гласна прави невъзможно нейното изпадане, защото разрушаването на крайната сричка не може да бъде компенсирано чрез просто преразпределение на свободните гласни.

Когато формите с проведена елизия не са контекстуално обусловени, за избягване на нежелана омонимия и изгубване на семантиката, се задействат редица компенсаторни механизми, някои от които са:

- а) опростяване на получената след елизия геминация
- б) омекчително въздействие върху консонант, предхождащ изпадналата гласна (в диалектите, особено ако изпадналата гласна е предна), което се провежда в условен етап, проведен преди самата елизия.
- в) удължаване на предходен вокал или консонант (в зависимост от фонетичната композиция на формата).

БИБЛИОГРАФИЯ

1. **Бояджиев, Т.** Българските говори Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия, Унив. изд. "Кл. Охридски", 1991.
2. **Кочев, Ив.** За ударения квантитет в българския език. – В: Славистичен сборник, БАН, 1988 .
3. **Мирчев, К.** Историческа граматика на българския език.
4. **Стойков, Ст.** Увод във фонетиката на българския език, С., 1966.
5. **Тилков, Д.** Изследвания върху българския език, С., 1983.
6. **Тилков, Д.– Мишева, А.** Вътрешноприсъщи характеристики на гласните– универсален характер и специфични особености. – В: Съпоставително езикознание III (1978), 2.
7. **Холиолчев, Хр.** Към въпроса за изпадането на краесловни И и У в българските говори. – В: Български език, № 1, 1969.